

RODERICK BEATON

ΟΙ ΣΑΤΙΡΕΣ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Ἐνάμεσα στήν ὀγκώδη λογοτεχνική παραγωγή τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου, τοῦ γνωστοῦ ρήτορα καί αὐλικοῦ ἐπαίτη κατά τό πρῶτο μισό τοῦ δωδέκατου αἰώνα, ἀπό καιρό ἀναγνωρίζονται πέντε σύντομα πονήματα πού λίγο πολύ ἀνήκουν στό εἶδος τῆς λουκιανικῆς σάτιρας. Εἶναι τά ἑξῆς: Ἐμαθῆς ἢ παρὰ ἑαυτῶ γραμματικός¹, Φιλοπλάτων ἢ σκυτοδέψης², Δήμιος ἢ ἱατρός³, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες⁴ καί Βίων πρᾶσις ποιητικῶν καί πολιτικῶν⁵. Στόν ἴδιο συγγραφέα ἀποδίδεται, μέ πολύ πειστικά ἐπιχειρήματα, καί τό ἐκτενέστερο «δραμάτιον» ἢ Κατομνομαχία⁶ καί οἱ δύο μικρές ρητορικές ἀσκήσεις πού ἐγιναν γνωστές ὡς Τά σχέδη μύος⁷. Ἐξίσου σατιρικά, μέ τήν ἔννοια ὅτι σχολιάζουν μέ σαρκασμό τήν (δῆθεν) κοινωνική πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς, εἶναι μιὰ σειρά σκόρπιες καταγγελίες σχετικά μέ τήν πενιχρή ἀμοιβή πού ἀξιῶνεται ὁ συγγραφέας / ρήτορας στήν ἐποχή του⁸. Στά τελευταῖα ἢ σάτιρα κατά τό ὑπόδειγμα τοῦ Λουκιανοῦ ὑποτάσσεται σέ ἄλλο εἶδος πού εἶναι κι αὐτό σχεδόν πρωτοφανές στό δωδέκατο αἰώνα, στό περίεργο καί κατά τή σημερινή εὐαισθησία ἄνοστο αὐτό εἶδος τοῦ λόγου στό ὅποιο ὁ συγγραφέας ἀραδιάζει τά παράπονά του μέ τή ζωή καί αὐτοπαρουσιάζεται μέσα στά κείμενά του ὡς ἐπαίτης (Betteldichtung). Στό καθαρό εἶδος αὐτό, ἄσχετα πολλές φορές ἀπό τή σάτιρα, ἀνήκουν πολλά ἐπικαιρικά / ἱστορικά ποιήματα καί γράμματα τοῦ Προδρόμου, ὅπως καί πολλά ἀπό τά 144 ποιήματα πού σώζονται στόν κώδικα XI 22 τῆς Μαρκιανῆς

1. G. Podestà, «Le satire lucianesche di Teodoro Prodrómo [1]», *Aevum* 19 (1945), 242-50.

2. G. Podestà, «Le satire lucianesche di Teodoro Prodrómo [2]», *Aevum* 21 (1947), 4-10.

3. *Αὐτ.*, σσ. 12-21.

4. La Porte du Theil, «Notice d'un manuscrit de la Bibliothèque du Vatican», *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Impériale* (Paris 1810), σσ. 105-27.

5. *Αὐτ.*, σσ. 129-50.

6. H. Hunger, *Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg* (Graz, Wien, Köln, 1968). Γιά τήν πατρότητα τοῦ κειμένου, βλ. σσ. 55-8.

7. J. - Th. Papademetriou, «Τά σχέδη τοῦ μύος: new sources and text». *Illinois Studies in Language and Literature* 58 (1969), 210-22.

8. Περὶ τοὺς διὰ πενίαν βλασφημοῦντας τὴν Πρόνοιαν (J. - P. Migne, *Patrologia Graeca*, τόμ. 133: 1291-1302): Ἐνατροπή τοῦ «Ἐπενία σοφίην ἔλαχεν» (*αὐτ.*, 1313-22): Σχετλιαστικοὶ ἐπὶ τῇ ἀτιμίᾳ τοῦ λόγου (*αὐτ.*, 1419-22). Πβ. τὴ διδμογραφία τοῦ Προδρόμου ἀπὸ τὸν W. Hörandner, *Theodoros Prodrómos: Historische Gedichte* (Wien 1974), στοὺς ἀριθμοὺς 151, 150, 142, καὶ R. Beaton, «The rhetoric of poverty: the lives and opinions of Theodore Prodrómos», *Byzantine and Modern Greek Studies* 11 (1987), 1-28 στίς σσ. 3-4.

Βιβλιοθήκης, τῶν ὁποίων ἡ ἀπόδοση στὸν Προδρόμο δὲν ἔγινε ὡς τώρα γενικά ἀποδεκτή⁹. Τὸ μείγμα λουκιανικῆς σάτιρας καὶ ἐπαιτητικῆς ποιήσης ἀπαντᾷ ἐπίσης στὰ τέσσερα «Πτωχοπροδρομικά», μὲ τὴν ἐνσυνείδητη μεταχείριση τῆς δημῶδους γλώσσας «τῆς πιάτσας» τῆς ἐποχῆς¹⁰. Τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας τῶν ποιημάτων αὐτῶν παραμένει ὀξύ. Ἐνδεικτικὸ ὅμως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἔμμετρου γράμματος πού ἀπηύθυνε ὁ Θεόδωρος Προδρόμος στὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ τὸν Α΄ στὰ 1149, γραμμένου στῆ δημῶδη γλώσσα¹¹.

Οἱ ἀναμφισβήτητες σάτιρες τοῦ Προδρόμου ἀποτελοῦν μικρὴ ποσότητα τῆς παραγωγῆς τοῦ πολυμαθοῦς καὶ πολυγράφου αὐλικοῦ. Ἡ ἱστορικὴ τους σημασία ὅμως στηρίζεται σέ δύο γεγονότα. Πρῶτο, ἡ σάτιρα ὅπως καὶ τὸ μυθιστόρημα εἶναι γραμματειακά εἶδη τῆς ὀψιμῆς ἀρχαιότητος πού ἀναδιώνουν ξαφνικά στὸ δωδέκατο αἰῶνα, ὕστερα ἀπὸ ὀχτῶ περίπου αἰῶνες σιωπῆς. Εἶναι ἄρα συμπτώματα τῆς γενικότερης πολιτισμικῆς ἀναμέτρησης πού σημειώνεται κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, ὕστερα ἀπὸ τὴ συντριπτικὴ ἥττα στῆ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (στὰ 1071) καὶ τὴν οὐσιαστικὴ ἀπώλεια ὀλόκληρης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πού ἀκολούθησε. Δεύτερο, συγγενεῦουν, θεματικά καὶ ὑφολογικά, ὅπως ἤδη διαπιστώσαμε, μὲ τὰ *Πτωχοπροδρομικά* πού, ἄσχετα ἂν εἶναι ἔργο τοῦ Προδρόμου ἢ ὄχι, σημαδεύουν κρίσιμο στάδιο στὴν ἀνάπτυξη τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς λογοτεχνίας μὲ βάση τὴν ὁμιλούμενη γλώσσα. Ἀντιπαραθέτοντάς τα μὲ τὰ ἄλλα λογοτεχνικά πειράματα τῆς ἐποχῆς, καταλαβαίνουμε ὅτι ἡ νεώτερη ἑλληνικὴ γραμματεία δὲν ξεκίνησε τόσο αὐτοτελῆς ἢ τόσο αὐθόρμητη ὅσο διαφαίνεται ἀπὸ τὶς ἀνθολογίες καὶ ἱστορίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

Ἡ ἀντιπαραθέση τῶν σατιρικῶν κειμένων τοῦ Προδρόμου μὲ τὰ *Πτωχοπροδρομικά*, πού ἀκολουθεῖ, στρέφεται γύρω ἀπὸ τὴ θεματικὴ ἀντίθεση πλούσιου - φτωχοῦ καὶ γραμματισμένου - ἀγράμματος, πού συνυφαίνεται καὶ στίς δύο ομάδες κειμένων

9. Δώδεκα μόνο ποιήματα ἀπὸ τὴ συλλογὴ αὐτὴ ἔχουν ἐκδοθεῖ: S. Bernardinello, *Theodori Prodromi de Manganis*, Università di Padova: Studi Bizantini e Neoellenici, ἀρ. 4 (Padova 1972). Βλ. σχετικὰ: A. Kazhdan and S. Franklin, *Studies on Byzantine literature of the eleventh and twelfth centuries* (Cambridge / Paris 1984), σσ. 87-114, καὶ Beaton, «The rhetoric of poverty», σσ. 12-25.

10. D.C. Hesselning, H. Pernot, *Poèmes prodromiques en grecque vulgaire* (Amsterdam 1910). Βλ. σχετικὰ: M. Alexiou, «The poverty of écriture and the craft of writing: towards a reappraisal of the Prodromic poems», *Byzantine and Modern Greek Studies* 10 (1986-87), 1-40, R. Beaton, «The rhetoric of poverty» καὶ «De vulgari eloquentia in twelfth - century Byzantium», στὸν τόμο: *Byzantium and the West, c. 850-c. 1200* (ἐπιμ. J. Howard-Johnston) (Gran Canaria 1988), St. Alexiou, «Bemerkungen zu den 'Ptochoprodromika'», στὸν τόμο: *Neograeca Medii Aevi: Text und Ausgabe* (ἐπιμ. H. Eideneier) (Köln 1987), σσ. 19-24, καὶ H. Eideneier, «Der PTOCHOPRODROMOS in schriftlicher und mündlicher Überlieferung», στὸν *ἴδιο τόμο*, σσ. 101-17.

Ἰδιαίτερα ἐνδεικτικὴ γιὰ τὸ θέμα τοῦ παρόντος ἀρθροῦ εἶναι ἡ διαπίστωση τοῦ καθηγητῆ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου ὅτι οἱ μετρικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ *Πτωχοπροδρομικά* καὶ στὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Προδρόμου (ἱστορικὰ ποιήματα) δὲν ὀφείλονται στὰ ὑφολογικά χαρακτηριστικὰ διαφορετικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ ἀπλούστατα στῆ διαφορὰ τοῦ ἀντίστοιχου γλωσσικοῦ ἰδιώματος.

11. A. Majuri, «Una nuova poesia di Teodoro Prodromo», *Byzantinische Zeitschrift* 23 (1913-19), 397-404.

μέ τήν τεχνική τῆς ἀποστασιοποίησης, ἢ ὁποία ἀποκλείει τήν ἀπόλυτη ταύτιση τοῦ ὁμηγητῆ / ἀφηγητῆ μέσα στό κείμενο μέ τόν πραγματικό συγγραφέα.

Τά Πτωχοπροδρομικά

Τό πρῶτο ἀπό τά *Πτωχοπροδρομικά* ἀπευθύνεται στόν «βασιλέα τόν Μαυροϊωάννην», δηλ. τόν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Κομνηνό τόν Β΄. Ὁ ὁμηγητής αὐτοπαρουσιάζεται ὡς οἰκείος τοῦ παλατιοῦ: δουλειά του εἶναι νά ὑπηρετεῖ ἄξια τόν «δεσπότη» του, τόν αὐτοκράτορα. Δυστυχῶς, ὅμως δέν ἔχει τίποτε νά προσφέρει, εἰ μή τινάς πολιτικούς ἀμέτρους πάλιν στίχους,

συνεσταλμένους, παίζοντας, ἀλλ' οὐκ ἀναισχυντῶντας... (Α΄ 9-10).

Καί γιατί; Γιατί ὁ σεβαστός του «δεσπότης» ἀδιαφορεῖ νά τόν ὑποστηρίξει οικονομικῶς ὅσο ἔπρεπε (Α΄ 268-74), μέ ἀποτέλεσμα νά τόν μαλῶνει ἢ γυναικα του καί νά γίνει ρεζίλι στή γειτονιά (Α΄ 26-267). Ὅλα τά σατιρικά ἐπεισόδια τοῦ ποιήματος διακωμωδοῦν τή (φανταστική) κατάσταση τοῦ πιστοῦ ὑπηρετῆ πού ἢ ντροπή του καταλήγει νά εἶναι ντροπή τοῦ ἀφεντικοῦ πού τόν ἀφήνει, ἄδικα, νά κυλιέται στίς λάσπες. Ὁ στόχος τοῦ ποιήματος εἶναι διπλός: ἀφενός νά διασκεδάσει τό ὑψηλό πρόσωπο στό ὁποῖο ἀπευθύνεται: ἀφετέρου, κάτω ἀπό τό μανδύα τῆς εὐτράτελης διήγησης, νά ζητήσῃ στά σοβαρά τήν ἀμοιβή πού τοῦ ἀξίζει, μέ τήν ἔμμεση ἀπειλή ὅτι ἀλλιῶς θά θιγῆ τελικά ἡ φιλοτιμία τοῦ ἀποδέκτη. Στό δεύτερο ποίημα, ὁ ὁμηγητής τόσο στενεύεται ἀπό τήν πενία ὥστε νά μήν μπορεῖ ἄλλο παρά νά γράφει «δημοτικῶς». Ἀπορρίπτει ὅμως τήν ἐκδοχή ὅτι τήν οἰκιακή αὐτή γλώσσα (πού στό ποίημα αὐτό ἐμφανίζεται καταχρηστικά, καί μάλιστα μέ κωμική ἐπιτυχία) τή χρησιμοποιεῖ «ἀπό σπατάλης» (Β΄ 14), καί παράλληλα διαψεύδει ὁποιοδήποτε ὑπαινιγμό ὅτι ἡ τρομερή οικονομική του κατάσταση ὀφείλεται στήν ἴδια ἀδυναμία.

Στά ἐπόμενα δύο *Πτωχοπροδρομικά* ἡ κοινωνική θέση τοῦ ὁμηγητῆ παρουσιάζεται διαφορετικά. Στό τρίτο εἶναι ἄτακτος μοναχός, πού οὔτε πρόλαβε νά μάθει γράμματα καί γι' αὐτό ἀπευθύνεται στόν αὐτοκράτορα (τόν Μανουήλ αὐτῆ τῆ φορᾶ) μέ τά κολυβογράμματα πού ξέρει (Γ΄ 18-22). Τά δραματικά στοιχεῖα τοῦ ποιήματος αὐτοῦ βέβαια δέν ἔχουν σχέση μέ αὐτά πού βρήκαμε στά προηγούμενα, ὅπως παρατήρησαν πολλοί μελετητές¹². Δέν σημαίνει ἀναγκαστικά ὅμως ὅτι ὁ συγγραφέας (ὁποῖος καί νά ἦταν) ἀποκλείεται νά εἶναι ὁ ἴδιος σέ ὅλα. Κοινό θέμα ἀκόμα καί σέ αὐτό τό ποίημα εἶναι ὁ παραλληλισμός τῆς γλωσσικῆς καί τῆς πραγματικῆς φτώχειας, καί ἔμμεσα ἡ ἀπολογία τῆς δημῶδους γλώσσας. Ἐδῶ τό «χαμηλό» γλωσσικό καί ὑφολογικό ἐπίπεδο τῆς ἀφήγησης (ἀλλ' ὄχι τοῦ προλόγου καί τοῦ ἐπιλόγου) δικαιώνεται ὄχι μόνο γιατί ταιριάζει στό «νέο ρακενδύτη» πού ἀφηγεῖται, ἀλλά γιατί ἔχει τό προτέρημα τῆς ἀμεσότητας (Γ΄ 23-31). Αὐτό τό ἐπιχείρημα ἐπανέρχεται καί στό τέταρτο ποίημα. Ἐδῶ τά γράμματα, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ ὁμηγητής / ἀφηγητής, δέν φέρνουν τά δῶρα πού κάποτε τοῦ ὑποσχέθηκαν ὁ πατέρας του καί οἱ ἄλλοι, καί γι' αὐτό ἀρνεῖται νά χρησιμοποιήσῃ τή γλαφυρή καί ἀρχαῖζουσα γλώσσα πού μέ τόσον κόπο ἔχει μάθει· ἀντίθετα, μέ τή γλώσσα τῶν ἀγράμματων καί τῶν φτωχῶν θά

12. Βλ., π.χ., Η. -G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur* (München 1971), σ. 102.

φανερώνει τά πάθη του καί τή φαυλότητα μιᾶς μόρφωσης πού δέν τόν ὠφελούσε σέ τίποτε. Ἐκτός (γιατί εἶναι πάντα ὁ ἐπαγγελματίας ρήτορας πού τά παίζει ὅλα αὐτά) ἂν τόν εὐεργετήσει πάλι ὁ προστάτης καί ἀφέντης του, ὁ αὐτοκράτορας (Δ' 141-4, 275-92).

Ἡ στάση τοῦ *συγγραφέα* (ἢ τῶν συγγραφέων) τῶν ποιημάτων, σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τή στάση τῶν ὁμιλητῶν / ἀφηγητῶν μέσα στά ποιήματα, φαίνεται νά εἶναι κοινή σέ ὅλα τά κείμενα, καί νά εἶναι, κατά περίεργο τρόπο, διαφορούμενη. Καί τά τέσσερα ὑποστηρίζουν καί προωθοῦν τήν ἴδια τή δημώδη τους γλώσσα πού τολμηρά ἀντικαθιστᾶ τήν καθιερωμένη. Εἶναι ἄρα λαϊκιστής ὁ συγγραφέας μας; Δέν μᾶς ἀφήνει νά τό συμπεράνουμε, γιατί ταυτόχρονα εἶναι καί φοβερός σνόμπ. Σέ ὅλα τά ποιήματα ὁ ὁμιλητής καμαρώνει ἐκδηλα γιά τίς σχέσεις του μέ αὐτοκράτορες καί σεβαστοκράτορες. Καί καταλαβαίνουμε ὅτι ὁ πραγματικός συγγραφέας μόνο ἂν τά καταφέρει νά τούς διασκεδάσει καί νά τούς πείσει γιά τήν ἀξία του ὡς ρήτορα θά μπορέσει νά τά θγάλει πέρα. Ἀκόμα καί στή γλώσσα φαίνεται, στούς προλόγους καί ἐπιλόγους, νά ἀποδοκιμάζει τούς ἐκφραστικούς τρόπους πού χρησιμοποιεῖ στά ἀφηγηματικά μέρη, γιά ἐξαιρετικούς καί ρητούς λόγους παραβαίνοντας τίς συμβάσεις πού ἄλλοτε σέβεται ὁ ἴδιος. Ἀκριβῶς αὐτή τή διαφορομένη στάση ἀπέναντι στά ἀντιθετικά κοινωνικά καί γλωσσικά ἐπίπεδα θά τήν ἀπαντήσουμε σέ ὄσες ἀπό τίς σάτιρες τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου ἔχουν νά κάνουν ἢ μέ τό ἕνα ἢ μέ τό ἄλλο θέμα.

Οἱ σάτιρες τοῦ Προδρόμου

Κοινωνική ἀντίθεση βρῖσκουμε σαφῶς στήν *Κατομνομαχία*, καί, συνδεδεμένη μέ κάποια ἀντίθεση γλώσσας ἢ μόρφωσης, σέ τέσσερις ἀπό τίς πέντε ὑπόλοιπες σάτιρες. Μόνο τό Ἄμάραντος, πού σατιρίζει τίς ἀντάρεςκες ἀξιώσεις ἐνός ἡλικιωμένου γαμπροῦ, εἶναι ἄσχετο μέ τό θέμα μας.

Ἡ *Κατομνομαχία* ἐπικαλεῖται ρητά τήν ψευδο-ομηρική *Βατραχομνομαχία*, τῆς ὁποίας ἡ δράση ἀναφέρεται ὡς πρόσφατο γεγονός (στ. 71-4). Ἀλλά οὐσιαστικά οἱ 384 στίχοι τῆς σέ ἰαμβικό τρίμετρο ἀποτελοῦν παρωδιστική μικρογραφία ἀπό τήν ἀρχαία τραγωδία¹³ (εἶναι ἡ μόνη ἀπό τίς γνωστές σάτιρες τοῦ Προδρόμου πού γράφεται σέ στίχο). Ὁ ἀρχηγός τῶν καταπιεσμένων ποντικῶν, Κρεῖλλος, παροτρύνει τόν σύμβουλό του, Τυροκλέπτη, νά κηρύξουν πόλεμο ἐναντίον τοῦ γάτου τῆς γειτονιάς. Πάνω στή μάχη πού ἀκολουθεῖ (ἔστερα ἀπό θυσίες βοῶν στό Δία!) ὁ γιός τοῦ ἀρχηγοῦ σπαράσσεται ἀπό τό γάτο – τήν εἶδηση τή φέρνει ἕνας μαντατοφόρος – καί ἡ μάνα του τόν θρηνεῖ. Ἐπειτα μπαίνει δεύτερος μαντατοφόρος γιά νά ἀνακοινώσει τήν ἀπροσδόκητη ἦττα τοῦ ἐχθροῦ: ὁ γάτος παρασυρμένος ἀπό τήν ὀρμή του γκρεμίστηκε ἀπό τή στέγη καί ἔμεινε στόν τόπο. Κατά τόν Herbert Hunger¹⁴, ὁ καυχησιάρης ποντικός, ὁ Κρεῖλλος, εἶναι καρικατοῦρα κάποιου γνωστοῦ στρατηγοῦ ἢ αὐλικοῦ τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ οἱ ποντικοὶ παριστάνουν κάποια συνωμοσία τοῦ καταπιεσμένου λαοῦ. Ἡ θεωρία τοῦ Hunger παρουσιάζει συγκεκριμένες ὅμως δυσκολίες, ἰδιαίτερα ὅταν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι στό κείμενό μας οἱ συνωμότες / ἐπαναστάτες

13. H. Hunger, *Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg*, σσ. 51-5.

14. *Αὐτ.*, σ. 57.

κερδίζουν τή μάχη – όχι βέβαια από τίς δικές τους άνδραγαθίες αλλά από τό «τραγικό έλάττωμα», δηλ. τήν περηφάνεια πού οδηγεί στήν μοιραία άπροσεξία, του έχθρου.

Πιθανότερα έχουμε νά κάνουμε έδω μέ καθαρό λογοτεχνικό παιγνίδι, όπου διακωμωδούνται οί συμβάσεις καί τό ύψηλό ύφος τής άρχαίας τραγωδίας. Ή κοινωνική σάτιρα στήν *Κατομυομαχία* είναι γενικότερη άπ' ό,τι τή θεωρούσε ό Hunger, καί τά πρόσωπα του δράματος σχετίζονται άπλώς μέ παραδοσιακούς τύπους – τόν καυχησιάρη στρατιώτη, τόν ύβριστή τύραννο, τή μητέρα πού θρηνεί τόν πεσμένο ήρωα τόν γιό της. Άλλά είναι δύσκολο νά μήν ταυτίσουμε τίς αντίστοιχες συνθήκες ζωής τών ποντικών καί του γάτου μέ τά στρώματα τής πραγματικής κοινωνίας. Κι άν διαβάσουμε τό κείμενο ως μεταφορικό σχόλιο γιά τήν αντίθεση κοινωνικών τάξεων, διαπιστώνουμε τήν ίδια διφορούμενη στάση άπέναντι στό θέμα αυτό όπως στα *Πτωχοπροδρομικά*. Οί κατώτεροι (οί ποντικοί) γελοιοποιούνται γιατί διεκδικούν τά προνόμια τής έξουσίας: ό Κρείλλος άπλώς προσδοκά νά άντικαταστήσει τό γάτο, καί οί δημηγορίες του σημαδεύονται από τόν ίδιο στόμφο καί τήν ίδια ύβριστική περηφάνεια όπως αποδίδονται στόν τυραννικό γάτο. * Αν μέ τούς ποντικούς ό Πρόδρομος αναφέρεται στό λαό σέ σχέση μέ τήν έξουσία, οί τυχόν επαναστατικές έλπίδες του λαού (τών ποντικών) νά έξουσιάσει. * Άλλά παρόλο αυτό, ό λόγος τόν άφήνει νά θγει νικητής. Καί μήπως δέν είναι άσχετο μέ τό άλλο, συγγενές, θέμα μας ότι όλο τό δράμα άποτελείται από λόγους καί διαλόγους, καθ' όμοίωσιν καί εικόνα τής άρχαίας τραγωδίας, αλλά πού αποδίδονται άποκλειστικά στους καταπιεσμένους ποντικούς, δηλ. στόν άπλό λαό;

Λιγότερο ενδιαφέρον γιά μās παρουσιάζει τό *Δήμος ή ιατρός*¹⁵, πού μαστιγώνει τούς πραχτικούς ιατρούς, «τούς άλιτηρίους τούτους» (σ. 21), καί τούς συγκρίνει συντριπτικά μέ τούς άρχαίους επιστήμονες καί τούς συγχρόνους Καλλικλή καί Λίζικα, τούς όποιους επαινεί. Πού καί πού διαφαίνεται όμως ότι ή ιατρική είναι, όπως όνομάζονται τά γράμματα στα *Πτωχοπροδρομικά*, «τέχνη» καί ό άνάξιος πραχτικός ιατρός, πού άλλο δέν είναι παρά «νεκραγωγός», ταυτίζεται μέ άλλους «τεχνίτας» τής περιφρονημένης κατώτερης τάξης: τόν σκαπανέα, τόν θαφέα, τό σκυτοδέψη (σ. 14), τόν οικόδόμο, τό θυροσδέψη (σ. 20). Είναι τά ίδια επαγγέλματα πού αναφέρονται στίς άλλες σάτιρες σέ σχέση μέ τή γραμματική, όπως καί στό τέταρτο από τά *Πτωχοπροδρομικά*¹⁶.

Τό *Βίων Πράσις Ποιητικών καί Πολιτικών*¹⁷ είναι ή εκτενέστερη από τίς σάτιρες του Προδρόμου σέ πεζό λόγο. Φαινομενικά είναι πιστή άπομίμηση του *Βίων Πράσις* του Λουκιανού. Άφεταιρία γιά τόν Πρόδρομο στάθηκε ή υπόσχεση του Διός μέ τήν όποία τελειώνει ό Λουκιανός τό σατιρικό του διάλογο, ότι τήν επόμενη μέρα θά περάσουν από τό σφυρί «άγοραίοι βίοι». Στή συνέχεια πού όφείλεται στόν Πρόδρομο, ό Ζεύς τό έχει μετανιώσει· δέν πρόκειται νά πουλήσουν, λέει, βίους άγοραίους – καί έδω προκύπτει άμέσως ό ίδιος κοινωνικός σνομπισμός πού διαπιστώσαμε στα

15. Βλ. σημ. 3.

16. Πβ. Μ. Alexiou, «The poverty of écriture», σσ. 15-16.

17. Βλ. σημ. 5 καί C. Robinson, *Lucian and his influence in Europe* (Oxford 1979), σσ. 69-72.

Πτωχοπροδρομικά. Στή δημοπρασία πού ακολουθεῖ παρουσιάζονται καί γίνονται ἀντικείμενο εἰρωνείας, σεβαστά πρόσωπα τῆς ἀρχαιότητας: ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἴπποκράτης, ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Εὐριπίδης, ὁ ρωμαῖος δικαστικός Πομπώνιος καί ὁ Δημοσθένης. Ἀλλά δέν εἶναι μόνο οἱ ἀξιώσεις τῶν Ἀθανάτων καί Ὁραίων (ὅπως τούς χαρακτήρισε πολύ ἀργότερα ὁ Παλαμᾶς) πού σατιρίζονται ἐδῶ. Οἱ ἀγοραστῆς πού κάνουν τίς ἐξυπνες ἐρωτήσεις ὥστε νά ξεφουσκώσουν τούς καθιερωμένους «βίους» καί πού ἀρνοῦνται τελικά νά τούς ἀγοράσουν ὡς ἀνάξιους, εἶναι οἱ ἀγοραῖοι πού πλάκωσαν ἐπίτηδες γιά τή δεύτερη μέρα τῆς δημοπρασίας πού εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ Ζεὺς στό τέλος τοῦ διαλόγου τοῦ Λουκιανοῦ. Μέ τρόπο πραγματικά εὐφυῆ ὁ Πρόδρομος ἔχει ἀλλάξει ἐντελῶς τό χαρακτήρα τοῦ μοντέλου του, ὥστε νά φέρει ἀντιμέτωπους τούς «ἀγροίκους σκαπανεῖς» μέ τά ἀρχαῖα ἰνδάλματα τῆς βυζαντινῆς ἐκπαίδευσης. Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη καί οἱ δύο πλευρές σατιρίζονται, καί κεντρικό θέμα τοῦ διαλόγου γίνεται τό χάσμα (γλωσσικό καί πολιτισμικό) πού χωρίζει τόν ἀγρόμματο λαό (πού δέν στερεῖται καθόλου ἐξυπνάδας στό διάλογο αὐτό, κάθε ἄλλο) ἀπό τά ἰδανικά τῆς μόρφωσης πού ἐπιδιώκει ὁ ρήτορας – καί πού τόν σηματοδοτοῦν.

Στό χάσμα αὐτό ἐπανερχεται ὁ Πρόδρομος στίς ὑπόλοιπες δύο σάτιρες του. Τό *Φιλοπλάτων ἢ σκυτοδέψη*¹⁸ ἀρχίζει μέ ὑπερβολικούς ἐπαίνους πού ἀπευθύνονται στόν Πλάτωνα· μετά ὁ λόγος στρέφεται ἐνάντια στόν «ὑβριστήν σου τῆς βίβλου», στόν «ἀγροῖκο». Ὁ δεύτερος, πού χαρακτηρίζεται ὡς «λόγου ἀμέτοχος», παριστάνει τό μορφωμένο («γραμματικό») (σ. 7). Στήν οὐσία ὁ «Φιλοπλάτων» αὐτός ἄλλο δέν εἶναι παρὰ μόνο «Πηλοπλάτων» (σ. 11). Καί, ἀκόμα χειρότερα ἀπό τό Διογένη (πού ἀπό τήν ἀσημότητα ἔφτασε μέ πολύν κόπο μόνο στή χαμηλότερη βαθμίδα τῆς φιλοσοφίας, τόν κνισμό), «σύ δὲ πλατωνικός εὐθύς ἐκ καπηλικοῦ, καί θεολόγος ἐκ βοηλάτου» (σ. 11). Ἐδῶ δέν διακρίνεται εὐκόλα ὁ κοινωνικός ἀπό τό «μορφωτικό» νομιμισμό. Ἀλλά τό κείμενο αὐτό δέν ἀποτελεῖ κανονικό «ψόγο» ἐναντίον ἑνός ἀντιπάλου: οἱ ὑπερβολές μέ τίς ὁποῖες ἀρχίζει εἶναι τόσες ὥστε νά ὑπονομεύσουν τήν ἴδια τή στάση τοῦ ὁμιλητῆ. Ἀποκλείεται ἕνας σοβαρός «Φιλοπλάτων» νά ἀπευθύνει στό ἴνδαλμά του τέτοιες φλύαρες κολακεῖες. Πάλι μᾶς ἀφήνει μέ τήν ἔννοια τοῦ χάσματος πού χωρίζει τή γνήσια μόρφωση καί τήν καθῶς πρέπει ἀρχαιολατρεία, ἀπό τίς περιορισμένες γνώσεις ἀλλά καί τήν ὑλική ὑπεροχή πού χαρακτηρίζουν τόν «ἀγροῖκο» λαό. Καί τό κείμενο δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά τοποθετήσουμε τό συγγραφέα οὔτε μέ τόν «Φιλοπλάτωνα» μαζί, οὔτε φυσικά μέ τόν «Πηλοπλάτωνα».

Στό *Ἀμαθῆς ἢ παρὰ ἐαυτῷ γραμματικός*¹⁹ ὁ ὁμιλητής ὑποτίθεται ὅτι ἀντιμετωπίζει τόν ἀντίπαλό του κατά πρόσωπο. Τό κείμενο ἔχει τή μορφή μονομεροῦς ἀνάκρισης τοῦ ἄτυχου συνομιλητῆ, στόν ὁποῖο δέν ἐπιτρέπει οὔτε κἂν ν' ἀπαντήσει. Ἡ ὀργή μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται ὁ ὁμιλητής στή διατριβή αὐτή ἐξηγεῖται στό τέλος. Δουλειά τοῦ γραμματικοῦ, ὅπως φαίνεται, εἶναι νά κάνει μαθήματα στά παιδιά τῶν εὐγενῶν, οἱ ὁποῖοι δέν πρόκειται νά τά στείλουν νά μαθητευτοῦν σέ κάλπικους γραμματικούς: «τῶν δὲ υἰῶν τὰς γλώττας καί τὰς ψυχὰς καταβαρβαροῦντας καί ἔξανδραποδίζοντας» (σ. 249). Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ ὁμιλητής προσπαθεῖ νά ταυτίσει

18. Βλ. σημ. 2.

19. Βλ. σημ. 1.

μιά ύψηλή κοινωνική θέση με τή γραμματική μόρφωση πού έννοείται ότι αυτός κατέχει.

Ἄλλά ἡ «ἀνάκριση» τοῦ σιωπηλοῦ συνομιλητῆ δέν εἶναι τόσο μονομερῆς ὅσο φαίνεται. Οἱ ἐρωτήσεις καί οἱ τυχόν ἀπαντήσεις πού θά ἔδινε ὁ ἄλλος ἂν πραγματικά μιλοῦσε, εἶναι ταυτόχρονα σχολαστικές καί ἠλίθιες. Ἄκόμα καί ἡ στάση τοῦ ὁμιλητῆ ἀπέναντι στή «γραμματική», δηλ. στή λογοτεχνία ὅπως θά λέγαμε ἐμεῖς, προκαλεῖ τίς ἀπορίες μας. Ποιόν προτιμάς: τόν Ὅμηρο ἢ τόν Ἡσίοδο; ρωτάει. Θά ἀπαντήσεις, συνεχίζει, καί τούς δύο. Κοίτα δῶ ὁμως: ὁ Ὅμηρος εἶναι ψεύτης, αὐτό τό ἀπέδειξε ὁ Πλάτωνας. Ὅσο γιά τόν Ἡσίοδο, τό ἔπος του θά πείς ὅτι εἶναι «χρησιμώτατον». Συνεχίζει ὀργισμένος. «Ἄλλ' οὐ τῷ γραμματικῷ γε, ὡ λῶστε, τῷ ναυτιλομένῳ δέ πολὺ μάλιστα καί τῷ γεωργοῦντι» (σ. 247). Ἄλλά γιά τέτοιους τύπους («τοῖς ἀγροικωτέροις») ἡ γλῶσσα καί τό ὕφος τοῦ Ἡσιόδου εἶναι ἀκατανόητα, καί ἔτσι τό «ἔπος» του δέν χρησιμεύει σέ τίποτε! Τίθεται ἡ ἐρώτηση: ἐδῶ μιλάει στά σοβαρά ὁ παραγωγικότερος συγγραφέας τῆς ἐποχῆς; Τήν ἀπάντηση θά τή βροῦμε παρακάτω. Γιά νά γίνει κανεῖς γραμματικός, ἐπιμένει στή συνέχεια, θέλει δουλειά πολλή· ὁμως τά περιεχόμενα τῶν κειμένων πού πρέπει νά σπουδάσει δέν εἶναι πάντα σοβαρά. Γι' αὐτό ἰσχυρίζεται: «Γελοῖον γάρ ἂν εἴη καί ἐπιεικῶς ἄλογον σπουδῆν μὲν περὶ τὰ παικτὰ κατατίθεσθαι, περὶ δὲ τὰ σπουδαῖα μὴ οὐχὶ τοῦτο ποιεῖν» (σ. 248). «Παικτὰ» ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἔχει τήν έννοια τῆς «διασκέδασης», ὅπως ἔχει τό ρῆμα «παίζω» στά *Πτωχοπροδρομικά* (Α' στ. 10-11). Ἄλλά τό παράδειγμα πού ἀκολουθεῖ εἶναι καταπληκτικό: καταδικάζει τίς *θεατρικῆς παραστάσεις* ὡς σπάταλες καί ἀκατάλληλες γιά τόν μελλοντικό γραμματικό. Πάλι παραξενευόμαστε: εἶναι πολὺ αὐστηρός ἕνας ὀρισμός τῆς γραμματικῆς πού ἀπαγορεύει ἀκόμη καί τό θέατρο. Ἄλλά *θεατρικῆς παραστάσεις*, ὅπως τίς περιγράφει ὁ Πρόδρομος ἐδῶ, δέν ὑπῆρχαν στό δωδέκατο αἰῶνα. (Κάτι έντελῶς ἄλλο φαίνεται ὅτι ἦταν τό «θέατρο» στήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν, πιό πολὺ σάν καλλιτεχνικό σαλόνι²⁰). Ἡ ὅλη ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ θεάτρου δανείστηκε ἀπό τίς γνωστῆς καταγγελίες τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας κατά τόν 5ο καί τόν 6ο αἰῶνα, τότε πού ἐξακολουθοῦσαν νά ὑπάρχουν πραγματικά θέατρα, καί μάλιστα λαϊκά.

Πῶς ἐξηγεῖται μιά τέτοια παρέκβαση ἐκ μέρους τοῦ Προδρόμου; Ὁλόκληρη ἡ παρατήρηση πού κάνει ὁ ὁμιλητῆς στό «Ἄμαθῆς» πρέπει νά διαβάζεται ὡς (ἐν μέρει τουλάχιστον) παρωδία τόσο τοῦ ὀργισμένου ὕφους, ὅσο τῆς αὐστηρῆς σχολαστικῆς καί «ἀριστοκρατικῆς» στάσης τοῦ ὁμιλητῆ. Καί ἀκόμη μιά φορά βλέπουμε τόν Πρόδρομο νά μᾶς διαφεύγει: δέν μπορούμε φυσικά νά ταυτίσουμε τό συγγραφέα τοῦ κειμένου μέ τόν «Ἄμαθῆ» πού τόν ἐλέγχει τόσο αὐστηρά, μά οὔτε μέ ἀπόλυτη σιγουριά μέ τό πρόσωπο τοῦ ὁμιλητῆ πού ὅσο νά ἀφανίσει τόν ἀντίπαλό του στρέφεται ἐναντίον τοῦ δικοῦ του ἐπαγγέλματος, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐκτεθεῖ ὁ ἴδιος, σέ ἀπόσταση ἀπό τόν συγγραφέα, ὡς στενοκέφαλος καί ἀφελής.

Καμμία ἀπό τίς σάτιρες τοῦ Προδρόμου, λοιπόν, δέν εἶναι πραγματικά μονομε-

20. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. M. Mullett, «Aristocracy and patronage in the literary circles of Comnenian Constantinople», στόν τόμο: *The Byzantine aristocracy: IX to XIII centuries* (B.A.R. International Series Series 221, Oxford 1984), σσ. 173-201.

ρής, αλλά σατιρίζονται και οι δύο αντικρουόμενες στάσεις που παρουσιάζονται. Οι στάσεις αυτές δεν είναι βέβαια οι ίδιες σε όλα τα κείμενα. Ἐλλά σε όλα ὅσα ἐξετάσαμε προκύπτει ὁ προβληματισμός γύρω ἀπό τόν κοινωνικό σνομπισμό καί ἀρριδισμό καί γύρω ἀπό τή γλῶσσα τῶν ἀγράμματων σε ἀντίθεση μέ τήν ἀρχαιομάθεια. Δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαῖο ὅτι τά τέσσερα *Πτωχοπροδρομικά* ἐφαρμόζουν ἀκριβῶς αὐτή τή σατιρική μέθοδο καί θεμελιώνονται στίς ἴδιες θεματικές ἀντιθέσεις. Τό πρῶτο συμπέρασμα εἶναι ὅτι αὐτή ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δημῶδων ποιημάτων μέ τίς γνωστές σάτιρες τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου ὑποστηρίζει ἀκόμα μιά φορά τή στενή συγγένεια ἀνάμεσα στά *Πτωχοπροδρομικά* καί τά γνωστά ἔργα τοῦ Προδρόμου. Καί τό δεύτερο εἶναι ὅτι σε ὅλα αὐτά τά κείμενα, προδρομικά καί «πτωχοπροδρομικά», ἡ ἀρχαία κληρονομιά τῆς σάτιρας καλλιεργήθηκε μέ ἐξαιρετική συνοχή καί λεπτότητα, στήν κρίσιμη μεταβατική περίοδο τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων πού εἶναι ὁ δωδέκατος αἰώνας.